розведення дрібної рогатої худоби, насамперед вівці [Щепинский,Черепанова,1969.С.48].

Загалом, висновки В.П.Шилова поділяють й автори узагальнюючих видань з археології України – О.Г.Шапошнікова (Археология Украинской ССР) та Ю.Я.Рассамакін (Давня історія України). Додамо, що обидва автори відзначають досить питому вагу землеробства в економіці ямних племен [Шапошникова,1985.С.350;Рассамакін,1997.С.324-325] при загальній домінанті скотарства. В той же час з'ясувати який саме тип скотарства існував за часів ЯК у населення Степів – відгінний, перегінний чи стійлово-вигінний, згідно типології, запропонованої К.П.Бунятян [Бунятян,1994.С.97. Табл.2], – досить важко. Однак, навряд чи помилковим буде припущення щодо більш мобільного характеру скотарства у племен півдня степової зони з набагато менше розвинутою гідромережею, особливо тієї смуги. яка підпадає під характеРистики напівпустелі. На користь цього повинні свідчити й розбіжності у видовому складі стада, адже дрібна рогата худоба здатна пересуватися на значно більші відстані, ніж велика.

Таким чином, спираючись на дослідження етнографів [Левин,Чебоксаров,1946; Балакин,1985;Чебоксаров,Чебоксарова,1985;Алексеев,Першиц, 1990], з вищесказаного можна зробити висновок: населення, що залишило ямні пам'ятки у степовій зоні України репрезентує два господарсько-культурні типи – рухливих напівкочових (кочових?) скотарів південно-степової зони і зони напівпустель, та пастухів-землеробів північно-степової зони.

Інша теза – що кожен етнос, щонайменше у період свого формування, складається з економічно пов'язаних між собою колективів, а власна територія є обов'язковою умовою формування будь-якого етносу [Чебоксаров, Чебоксарова,1985], – примушує торкнутися питання про походження носіїв ЯК Степової України.

Відзначимо, що згідно В.М.Даниленку, основні етнокультурні процеси у межах давньоямної та азово-чорноморської ліній розвитку степового енеоліту відбувалися у відмінних природно-географічних умовах [Даниленко,1974. С.87], а економічним базисом населення азово-чорноморських (південних – Д.Т.) степів було кочове скотарство, яке базувалося на розведенні дрібної рогатої худоби [Даниленко,1974.С.91].

Таким чином, причини існуючих особливостей між пам'ятками ямної культури півночі та півдня Степової України мають енеолітичні корені. Вони обумовлюються низкою факторів, серед яких одним з головних був природно-ландшафтний, яким визначалися особливості економічного, а, напевне, і етнічного розвитку населення.

М.П.Сиволап

(м.Черкаси)

НОВОВИЯВЛЕНІ ПОСЕЛЕНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

В результаті майже десятирічних пошуків автором та членами очолюваної ним експедиції у Середній Наддніпрянщині було виявлено ряд поселенських пам'яток ямної культури і встановлено закономірності їхньої топографії, що суттєво полегшує їх подальше виявлення. Коротко зупинимося на описові першої з цих нововиявлених пам'яток – поселення Десятини, як найбільш повно дослідженої.

Поселення розташоване в ур.Десятини на колишньому острові в осушеній нині заплаві правого берега р.Тясмину (пр. Дніпра), за 0,5км на північ від с.Новоселиця Чигиринського району Черкаської области. До осушення у середині 1950-х рр. долина Тясмину, що досягає у цьому місці ширини 2-3км, була зайнята плавнями і всіяна численними піщаними та глинистими островами різного розміру та форми, більшість

із яких затоплювалися під час повені. Згідно з думкою ряду фахівців [Максимов,Максимов,1989], Тясмин на даному відрізку протікає по долині древнього західного річища Дніпра, відомого з перських джерел IX-X ст. як ріка Ruta [Minorsky,1937]. Острів Десятини, один з найнижчих і найменших у заплаві, є видовженим по лінії північ-південь останцем, складеним з твердих вапняковистих глин. Розміри острова 130-110х60-50м, висота над навколишнім торфовищем 0,6-1м.

Поселення було виявлене 1993р. А.В.Дєткіним, а восени 1994 року автором було проведено суцільний збір підйомного матеріалу та закладено шурф [Сиволап М.П., 1994]. Площа поширення культурних решток близько 0,5-0,6 га, найбільша концентрація у центрі та на півдні острова. Підйомний матеріал з Десятин представлений фрагментованими кістками тварин (174шт.), виробами з каменю (19шт.), кістки (1шт.) та керамікою – 357 фрагментів, з них 312 ямної культури (87,4%), решта – фрагменти кераміки епохи неоліту (2шт.), 17 – культури багатоваликової кераміки (4,8%), 24 – чорноліської культури (6,7%) і по 1-му ран-ньослов'янському та сучасному черепкові.

Серед вигорілої рослинності острова у його південній найвищій частині було помітно 3-4 плями зеленішої трави. На найпівденнішій із цих плям було закладено шурф 6х1м, довгою віссю схід-захід. Стратиграфія пам'ятки: 1) торф'янисто-вапняковистий орний шар (0,25-0,3м) світло-коричневого кольору з подрібненими культурними рештками; 2) подекуди уцілілі залишки культурного шару (0,05-0,1м) – ледь гумусованої сірої глини із об'єктами in situ; 3) материк – вапняковиста глина білувато-жовтого кольору, дуже тверда і щільна, знахідок практично немає. Завдяки вапняковистому компонентові грунту майже всі знахідки вкриті товстою вапняковистою кіркою (1-2мм), а на східному березі острова виорюються вапняковисті конкреції (вони трапляються і в грунті на різній глибині). Найглибший виявлений об'єкт (0,52м) – яма №1 у північно-західній частині шурфа.

Набір знахідок із шурфа подібний до матеріалу з поверхні: фрагментовані кістки тварин (615шт.), камінь (23шт.), кераміка (156фр.). Серед фрагментів кераміки більшість – 141шт. (90,4%) відносяться до ямної культури, 3шт. (1,9%) – до КБК і 12шт. (7,7%) – до чорноліської культури. Отримані співвідношення знахідок за культурною належністю вказують, що на острові поселення існувало лише у ямний час, у інші ж епохи його тільки відвідували, тому більшість кам'яних виробів та кісток тварин, також, можна датувати ямним часом.

Кераміка ямної культури з Десятин, в основному, позбавлена орнаментації, але вкрита горизонтальними і різнонаправленими розчосами зубчастої гребінки, що створюють своєрідний декор посуду у вигляді паркетних зон, косої і прямої сітки. Вінчики, переважно, товстостінні, прямі чи слабовідігнуті та плоскозрізані, часто без орнаменту, лише з вертикальними розчосами по вінчику. Ряд вінчиків прикрашено пальцевими вдавленнями-защипами, поперечними насічками і відбитками перевитого шнура. Основна орнаментаційна зона – верхня частина плеча. Тут використовувалися відбитки перевитого шнура, прокреслені широкі лінії, відбитки зубчастого штампа або насічки. Зрідка на плічках посуд прикрашався плоскими наліпами; в одному випадку – пальцевими вм'ятинами, що знаходить аналогії серед посуду із основних поховань ямних курганів цієї зони (Домантове 2/1; Худяки 1/1) [Березанська,1960; Сиволап,1994]. Основні орнаментальні композиції досить прості: горизонтальні і діагональні ряди, горизонтальна "ялинка", лінії і зони відбитків, інколи трикутні композиції вершиною донизу. Денця плоскі. У цілому форми і орнаментація кераміки з Десятин знаходять аналогії серед інших ямних пам'яток, хоча трапляються окремі чужорідні впливи, зокрема, катакомбної (округлі плоскі наліпи) чи північнокавказької культур (вінчик ріпуватої посудини).

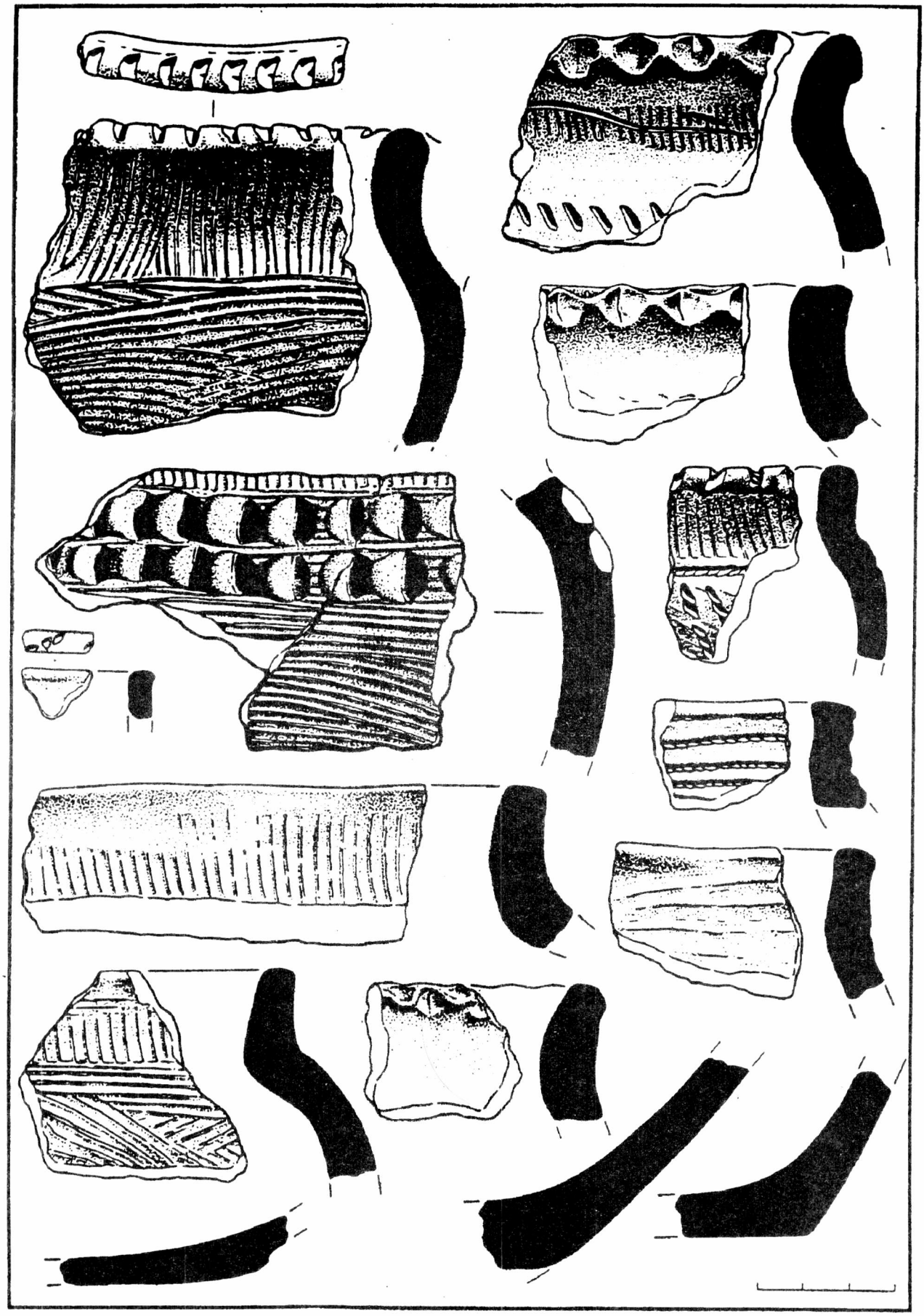

Рис.1 Кераміка ямної культури з поселення Десятини

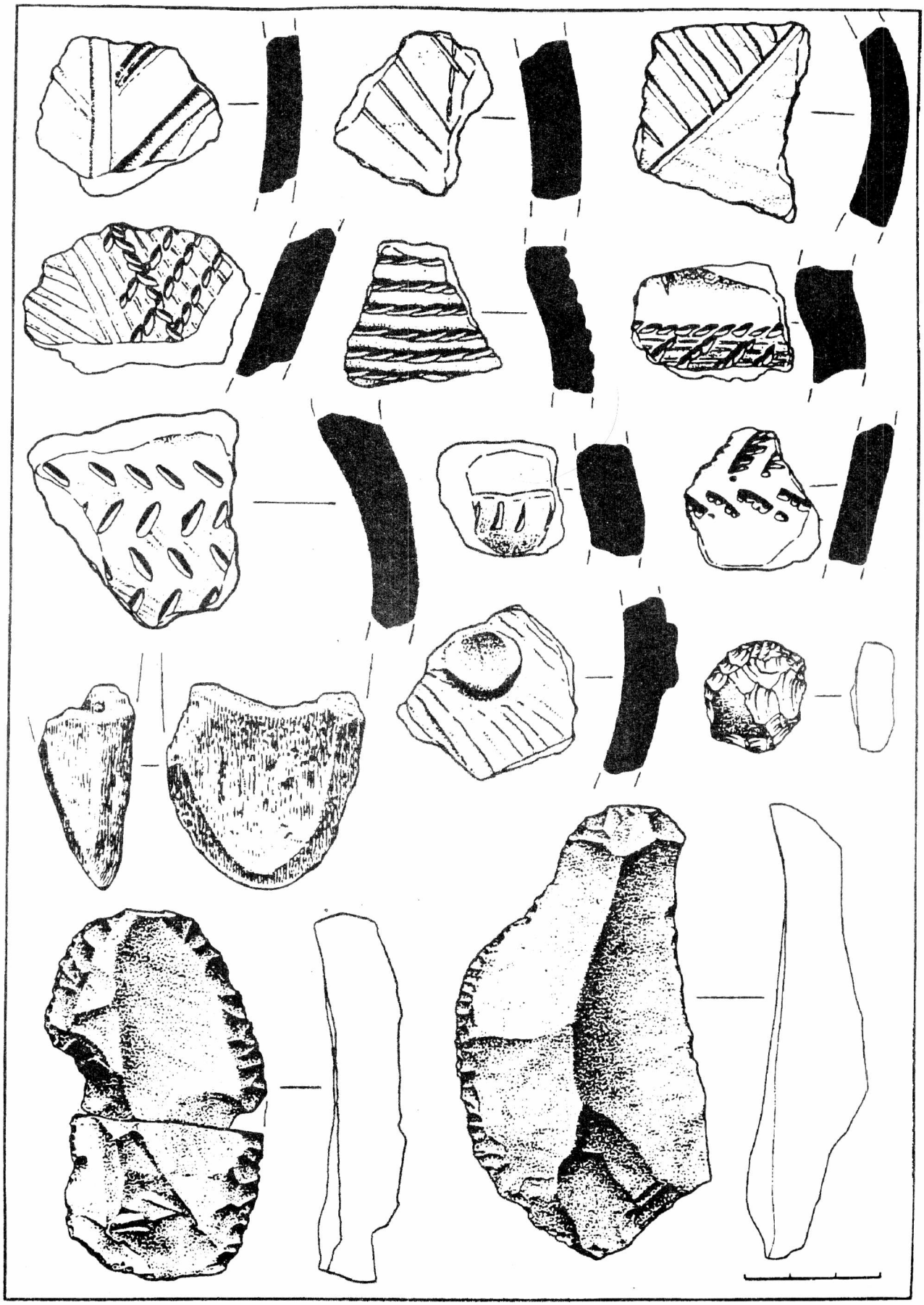

Рис.2 Кераміка та вироби з кістки, каменю та кременю з поселення Десятин

У колекції з шурфа і зборів з поверхні всього 42 предмети з каменю. Кварцит (16шт.): 3 кінце-бічних скребки, 3 скребла, 4 відщепи, 3 реберчасті сколи та 3 уламки каменю. Кремінь (14шт.): 1 скребок, 2 скобелі, 8 відщепів та 3 уламки жовен. Піщаник (8шт.): 1 фрагмент ножеподібної пластини, 2 розтиральники та 5 уламків каменю. Граніт (3шт.): 2 фрагменти розтиральників і 1 уламок каменю. Сланець: 1 уламок. Усі камені принесені на острів людиною з навколишніх місць, переважно, з виходів порід на правому корінному березі долини. Кістяні знаряддя представлені фрагментом робочої частини мотики, виготовленої з трубчастої кістки тварини. Металу не виявлено.

Отриманий з поселення (п/м і шурф) зоологічний матеріал (789 кісток та їхніх фрагментів) виявляє присутність у раціоні жителів Десятин великої рогатої худоби (7 особин), вівці-кози, свині, коня і болотяної черепахи (усіх по 1 особині), можливо, також, сухопутного молюска Helix (усе за О.П.Журавльовим).

Влітку 1995 року автором було розпочато розкопки Десятин. Здійснено геодезичну зйомку поселення і найближчих околиць, проведено його суцільну розбивку, закладено розкоп на місці вже шурфованої плями рослинності, від розкопу продовжено траншею (завширшки 2м) на схід і захід, забетоновано постійний репер, територію поселення і його охоронну зону вимежувано із сівозміни (2 га), встановлено охоронний знак. Усього розкрито 150 кв.м. Під "плямою" знайдено скупчення знахідок, ледь заглиблений прошарок культурного шару, 4 ями, очевидно, це залишки дещо заглибленого житла. З розкопу взято численні зразки для радіокарбонного, палінологічного і ботанічного аналізів та увесь зоологічний матеріал. Біля західного берега знайдено рештки фрагментованого скелета коня, що залягав in situ на одному рівні з уламками кераміки ямної культури. Східний берег острова більш крутий і сильно змитий, але поруч, нижче давнього рівня води, у глеюватому грунті на похилому стародавньому дні (1,5-2,0м) було виявлено вільну від вапнякової кірки, що формувалася лише на суходолі, кераміку ямної культури. Тут же, майже на цьому ж рівні, знайдено кілька перехрещених дерев'яних плах (настил?). Отже, є потенційна можливість віднайти у прибережній смузі поселення уцілілі дерев'яні вироби ямної культури (човни, начиння та ін.). Від глибини 0,5-0,8м починається шар торфу, у його нижній частині залягає кераміка чорноліської культури. Тобто, у часи ямної культури західне річище Дніпра ще залишалося протічним, а з епохи чорноліської культури почалося його замулення, заболочування і утворення торфу. Поселення Десятини є перспективною для подальших досліджень пам'яткою, найпридатнішою для розкопок серед усіх відомих на даний час у Середній Наддніпрянщині. Це тим більш важливо, адже досі до наукового обігу не введено ще жодної поселенської пам'ятки середньодніпровського варіанту ямної культури.

На даний час, у результаті розвідок автора і його колег, у Черкаському Подніпров'ї відомо вже 9 однотипних поселень ямної культури (4 – у долині Тясмину, 4 – в долині Дніпра і 1 в долині Супою). Усі вони розташовані на глинистих островах-останцях у заплавах рік, високі береги яких усіяні ланцюжками курганів. Тобто, можна очікувати виявлення ще десятків подібних поселень у цьому регіоні у тих же топографічних умовах. Щоправда, зважаючи на їхнє розташування на низовинних, затоплюваних повінню островах та на незначну потужність культурного шару, ймовірно, ми маємо справу з рештками сезонних (літніх) стоянок племен ямної культури, пошук же постійних (зимових) поселень ще попереду. Як і на Десятинах, основною інокультурною домішкою на більшості з цих поселень служить кераміка чорноліської культури. Очевидно, тільки у ямну і чорноліську епохи склалися відповідні кліматичні умови, що сприяли постійному чи епізодичному заселенню тих же самих форм рельєфу. Цікаво, що подібна закономірність відома і для пам'яток, розташованих на терасі (Канів) [розкопки Н.П.Шевченко 1992р.].

Варто відзначити, що на відміну від інших варіантів, практично уся територія середньодніпровського варіанту ямної культури входить у зону поширення максимального (дніпровського) зледеніння. Цей фактор визначає, значною мірою, геологічні, геоморфологічні та інші природні особливості даного регіону. Характерними Рисами цієї зони є певні особливості ландшафту: наявність ряду гляціодислокацій (Канівсько-Трахтемирівські гори, Мошногір'я, Пивиха), розгалуженої системи льодовикових прохідних долин обох берегів Дніпра [Атлас..., 1962, с.13-14] та такого поєднувального фактора, як долина р.Дніпра. Іншими словами, долини більшості річок Середньої Наддніпрянщини завеликі для цих річок, позаяк вони вироблені не їхніми водами, а льодовиком. Тому в цих широких заплавних долинах, багатих рослинністю, дичиною і рибою, лишалося ще багато місця, передусім островів, зручного для випасання худоби та проживання, що й було використано ямним населенням - всі сезонні поселення середньодніпровських ямників, відомі авторові, пов'язані саме з острівними підвищеннями у льодовикових прохідних долинах. Таким чином, природні умови досліджуваної території могли визначати особливості пам'яток.

С.Ж.Пустовалов
(Киев)

ИНГУЛЬСКАЯ КАТАКОМБНАЯ КУЛЬТУРА И КРИТЕРИИ ВЫДЕЛЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР

1. Согласно социологической концепции, археологическая культура (АК) является отражением в материальных остатках конкретного социально-исторического организма древности, отдельного общества, в зрелом виде принимающего форму этноса [Генинг,1987]. На эмпирическом уровне АК характеризуется: 1) близким сходством форм остатков предметного мира массовых категорий археологического материала (поселений, могильников, культовых и производственных мест); 2) специфической системой артефактов; 3) синхронностью в пределах определенного отрезка времени; 4) локализацией на ограниченной территории; 5) постепенными изменениями во времени [Генинг,1987.С.18-19].

Рассмотрим с этих позиций ингульскую катакомбную культуру (ИКК), выделенную в 1978 г. О.Г.Шапошниковой. В последнее время вычленение ИКК подвергается отдельными исследователями сомнению [Санжаров,1999]. Проверим, достаточно ли специфичен комплекс артефактов, характеризующих ИКК, и их социологическое толкование.

2. Погребальный обряд ИКК, кроме самой идеи катакомбы, резко отличен от других катакомбных культур. Погребальное сооружение (округлая шахта и овальная или фасолевидная камера) является практически единственным типом погребального сооружения. В положении умершего доминирует вытянутое на спине положение при наличии небольшого процента скорченных на боку, на спине и вытянутых на боку положений, отражающих этнические контакты носителей ИКК с ямным и восточнокатакомбным (донецким) населением. Уникальным ингульским обрядом является моделировка черепов [Пустовалов,1999]. Единичные случаи моделировки в иных АК свидетельствуют о сосуществовании их с ИКК и заимствовании из последней. Для погребального обряда ИКК характерны росписи в виде стоп, антропо-зооморфных существ и абстрактных знаков на дне камер [Довженко,Солтыс,1991; Пустовалов,1996, 1997-1999]. Использование в погребениях ИКК угля и мела связано с комплексами, имеющими отдельные признаки восточнокатакомбного этноса [Пустовалов,1992]. Специфична керамика: особенно яркими являются амфоры и чаши. Специфичны